

GRÓH GÁSPÁR

Közép-Európa: centrum és/vagy periféria?

Kiss Gy. Csaba: Közép-európai találkozásaim.

18 név – 41 arckép

GRÓH GÁSPÁR (1953) Budapest

Közép-Európa – gyakran ötletszerűen használt fogalom, meglehetősen rugalmasan értelmezve. Egy valahai elképzelés szerint a nyugat felé nem növelhető német élettér keleti irányú bővítése. Aztán éppen ezzel a törekvéssel szemben az e földrajzi régióban élők önvédelmét szolgáló szellemi-kulturális térség – Kiss Gy. Csaba könyvében sem földrajzi elhelyezkedése, hanem geopolitikai meghatározottsága a fontos; fontos, de túl ezen valamiféle „geokulturális” jelentést kap. Az ő Közép-Európáját a Kelet-Európát jelentő Szovjetunió érdekszférájába került, de a Nyugathoz kötődő népek jelentik, maga a fogalom évtizedeken át az ő ön-megkülönböztetésük lett a kommunista birodalmi törekvésekkel szemben. A kérdéskör nyitottsága és terjedelme ellenére Kiss Gy. Csaba könyvében a szerző kiemelkedő elméleti ismeretei ellenére a teoretikus megközelítést a személyesség háttérbe szorítja, hiszen a negyvenegy portré zöme egy rádiós sorozat számára készült. Valaha nagyjából ennyien jártak egy-egy iskolai osztályba, ahova a véletlen sodorta az osztálytársakat, és akikből szerencsés esetben valamiféle közösség formálódott. Vagyis egy olyan, a résztvevők személyén túlmutató egység, amely saját arccal bírt – és ebben, szerencsés esetben az osztályfőnök meghatározó szerepet kapott. Valami ilyesmi történik a Kiss Gy. Csaba által összekapcsolt arckép-társakkal is. Megőrzi egyéni arcukat, de a könyv egészében már az a jelentés fogalmazódik meg, ami a kötet szerzőjének gondolkodásmódját tükrözi.

Így annak ellenére is megjelenik a régió meghatározásával kapcsolatos elképzelése, hogy nem törekszik azt definiálni: a Balti-tengertől az Adriáig terjedő régiót érti a kifejezésen. Amelyet, a magyarság kivételével, szláv népek laknak. Kiss Gy. Csabát szűkebb szakmai érdeklődése ezekhez a kultúrákhoz köti, „közép-európai találkozásaira” e közeg kiemelkedő alkotóinak körében került sor. Egy részük megkérdőjelezhetetlen tekintélyű világnagyság, mások, talán hasonló kiválóságok, csak szűkebb körben ismertek. A névsor mentes a protokolláris szempontoktól, vállaltan személyes, a szerző nem törekszik teljességre, az a célja, hogy a régió jelesei közül mutasson be néhányat, őket hozza közelebb a magyar olvasóhoz. Alighanem ezért hiányoznak olyan, jellemzően Közép-Európában gondolkozó magyarok, mint például (csak találmokra sorolva néhány nevet) Engelmayer Ákos, Kafer István, Kovács István, Niederhauser Emil. Talán egyszer más nyelveken is megjelenik a kötet, és abba ők is belekerülhetnek, hiszen szellemiségük közvetlen megjelenésük nélkül is jelen van a kötetben.

Szándék és véletlen hozta tehát úgy, hogy éppen azok futottak itt össze, akik. De találkozásukban mégis ott van valami szükségszerű. Ezek az alkotók, gondolkodók ennek a tájéknak szülőttei, ennek kultúrája formálta őket, és ennek fontos eleme az egymásra figyelés. Mert e régió a nemzeti konfliktusai, az itt élő népek rossz történelmi pillanatokban megszenvedett egymásnak feszülései, sokféle nyomorúsága ellenére mégis összetartozik. Mint a veszekedő testvérek: sokfélék, sok bajuk van egymással, de kívülről nézve mégis egy család, amelynek tagjai egymás nélkül jóval nehezebben boldogulhatnak, mintha összefognak. A bemutatott negyvenegy gondolkodó elsősorban itt és így, együtt reprezentál egy gondolkodásmódot, amely jelen van a régió működésében. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy igazából ez a szellemiség reprezentálja a térség összetartozását, akkor is, ha megteremtőik egy részének életútja messzebbre kanyarodott, szülőföldjüktől távol kényszerültek élni, de a távolság egyúttal távlatot is ad, azoknak, akiket ide kötnek a gyökereik: másoknak a távolság idegenség marad. Ezért tapasztalhatjuk oly sokszor, hogy a külvilágnak a maga érdekei szerint formálta, ismerethiányos képe más, mint az, amit az itt élők alkotnak magukról. Jellemző az a mondat, amit Kiss Gy. Csaba Andrzej Vicenz portréjában ír le: „Afelől nincs sok illúziója, hogy a nyugati világ vajmi kevéssé érti a mi Európa-szeletünket. Jó évtizede [vagyis 1990-ben] azt kérdezték tőle, igaz-e, hogy a mi tájainkon erős a nacionalizmus. Szó sincs róla, válaszolta, ezt csak

az amerikaiak akarják belénk beszélni.” (Amivel annak ellenére egyetérthetünk, hogy a balkáni háború még csak ezután következett. A Balkán azonban annak ellenére nem Közép-Európa, hogy van köztük átfedés, ám a régióknak van egy vallási dimenziója is: az ortodox világ már nem tartozik bele, ami Szerbia megítélését illetően követel némi magyarázatokat...)

Kiss Gy. Csaba regionális énképe is mást mutat, mint amilyenek kívülről látszunk vagy láttatnak minket. Eközben arra törekszik, hogy megtalálja az átjárást a régió „nyugatossága” és sajátosságainak, különbözőségének védelme, önépítése között. Portréi azt bizonyítják, hogy amit Nyugaton gyakran lesajnálva perifériának mondanak, abban a valahai európaiság sok olyan értéke őrződött meg, ami a magára oly büszke centrumban mára megsemmisült. A hiányát azonban sokan érzik, alighanem ez a titka annak, hogy nem kevés itteni alkotó aratott úgy világsikert, hogy kifejezetten Közép-Európa kultúráját, történelmi tapasztalatait, sajátos gondolkodásmódját fogalmazta meg (Hrabal, Wajda, Danilo Kiš, Mitošz).

A dolog azonban nem ilyen egyszerű, a Kiss Gy. Csaba könyvében megmutatkozó Közép-Európát is fenyegeti a globalizálódó világ szellemi kolonizációja, a sokféleség ellenében ható folyamatai. Néhány elejtett mondat utal csak erre a fenyegetettségre, amit azonban sokan nem a változások mellékhatásának látnak, hanem mint egy új világkultúra születését, magát a „fejlődést” üdvözlük benne – szemben azokkal, akik a különbözőségben, a sokszínűségben rejlő értékeket szeretnék megőrizni. Ez a hol látványos, hol rejtett vita, olykor küzdelem ugyancsak kiolvasható a portrék háttérében.

Kiss Gy. Csaba az őrzők közé tartozik. Közép-európaiságának fontos eleme a maga hazafisága, éppen ezért érti meg más nemzetek képviselőinek hasonló elkötelezettségét. Így volt ez akkor is, amikor a kommunista hatalomgyakorlásban megjelenő orosz birodalmi gondolattal szemben szorultak az itt élő kis nemzetek védekezésére. „A kommunista irodalompolitika ugyan internacionalizmust hirdetett, de nem szerette, ha valóságos közép-európai együttműködés jön létre” – olvashatjuk a prágai Bohumil Doležal portréjában, Vladimír Mináčról szólva a fogalmazás még egyértelműbb. Itt saját, egykori írásának történetét idézve írja: „nekem rokonszenvesebb a nemzeti értékeket kereső magatartás, mint a melldöngető internacionalizmus”, e gondolkodás fogadtatásáról pedig ezt olvashatjuk: „Magyarországon főleg az lehetett szálka az elvtársak szemében, hogy, úgymond, egy magyar nacionalista meg akart érteni egy szlovák nacionalistát.” Ez a gondolkodásmód ugyanis pusztán a létével sértette a pártállam ideológiai monopóliumát, miközben szembehelyezkedett a proletár internacionalizmus (értsd: szovjet imperializmus) doktrínájával is. A világ azóta változott: a nemzeti érzés és érdekérvényesítési törekvések ma a globalizáció hasznát leförlöző körök érdekeit sértik. Vagyis közép-európainak lenni, más összefüggésben ugyan, de akarva-akaratlanul ma is valamiféle ellenzékiséget jelent, hiszen továbbra is jelen van az a (Magyarországon különösen erősen) mutatkozó megosztottság, ami a különbözőség (ami a nemzeti önrendelkezésben mutatkozik meg) feladásának és védelmének hívei között mutatkozik. Vannak, akik kisebbségi komplexusukat túlbuzgó megfelelési igyekezettel akarják gyógyítani, míg vannak, akik nem ájult csodálattal néznek a Nyugat nagy szellemi centrumaira, hanem azzal a kritikus látásmóddal, amellyel a maguk szűkebb világát is nézik.

Ők Kiss Gy. Csaba találkozásainak hősei, ez a könyv róluk szól. Az a meggyőződés hatja át, hogy történelmi tapasztalataikkal, megmaradásukért vívott harcukkal a térség nemzeti olyan sajátos kultúrákat teremtettek, amely megérdemli, hogy megmaradjon. Akkor is, amikor a nagy világfolyamatok a sokféleség ellen hatnak, amikor a nagy népek korát éljük.

Közép-Európa azonban a kis népek régiója, akiknek feladatát egyik mértékadó esszéjében (*Kis népek hivatása*) Cs. Szabó László három pontba sűrítette. Első helyre – mi más? – a fennmaradást tette, a másodikra az „erkölcsös életet”, természetesen nem egyéni vagy morálfilozófiai, hanem történelmi és politikai értelemben. „A nagy népek nem tudnak ellenállni sem a hiúságuknak, sem a dicsőségszomjuknak, sem a megrészegítő múltjuknak. Ők rendezik a történelmet, de ők az erkölcsi gyöngék. »Harmincmillió lélekszám fölött minden nép kártékony« – írta egyszer Illyés Gyula. Amíg tehát van a világon hatalmas nép, s e népnek vannak elszánt, nagy fiai, akik a nagy nép hiúságát, dicsőségszomját és megrészegítő múltját kiaknázzák, az erkölcsös élet éppen úgy a kis népek dolga a történelemben, mint a szegényeké és megaláztatottaké a társadalomban” – így Cs. Szabó. (Ne felejtjük el, az emberiség lélekszáma akkoriban haladta túl a kétmilliárdot. A harmincmilliót ehhez kérték mérni.)

Akik a kötetbe kerültek, valamennyien kis népek szülöttei. Lengyelek, szlovákok, csehek, horvátok, szlovénok, szerbek, és még egy bosnyák ferences szerzetes is belefér ebbe az „osztályba”. Őszszekötik őket a közös kulturális gyökerek, amiben kiemelt szerepe van különbségük közösségének. Ezek az írók, filmesek, fordítók, történészek, gondolkodók nemcsak közvetítők, hanem valamennyien nemzetük elkötelezett képviselői. A szó klasszikusan nemes értelmében hazafiak. Nem valószínű, hogy tudják, milyen feladatot szánt nekik Cs. Szabó László, mégis az ő elképzeléseinek jegyében dolgoznak, miközben a harmadik célkitűzését is a magukénak érezhetik. Azt, hogy tevékenységük során „ne lépjék túl az emberi mértéket. Ez a legszebb, így válhatnak mértékké és példaadássá a nagy népek előtt.” Van köztük, akinek Közép-Európa „mint olyan” valóságos program, mások azáltal részesei ennek a körnek, hogy olyan nemzethez kötődnek eltéphetetlenül, amelyik hasonló erővel kapcsolódik ebbe a közösségbe, amelynek ritkán emlegetett sajátossága az is, hogy legtöbbjükben a nagy nemzeti ébredés koráig a latin volt a hivatalos nyelv. Ami azt is jelenti, hogy a Nyugat népeinél hosszabb ideig kötődtek a néhai *teljes* Európa szellemiségét megalapozó antik és keresztény gondolkodáshoz is.

Kiss Gy. Csaba portréi minden személyességük ellenére roppant tárgyszerűek, olyan alkotókat mutat be, akikkel készült a találkozássra, akiket műveikből a személyes kapcsolat létrejötte előtt is ismert. Mint a jó portréfotós: arcukat előzetes tudásán keresztül vette szemügyre. Többnyire a maga gondolkodásához keresett társakat (az egyetlen kivétel talán Adam Michnik, akivel a diktatúra elutasításán túl szinte mindenben más nézeteket vall).

De melyek azok az értékek, amelyek rendre felbukkannak találkozásai során? Mindenekelőtt egymás nyelvének ismerete – ami sajnálatosan csak a régebbi nemzedékek képviselői (Milo Urban) vagy a hozzájuk kötődők (Karol Wlachovský) számára természetes, mert gyermek- vagy ifjúkoruk világában a mindennapi életükhöz tartozott. Értelemszerűen elsősorban az olyan kevert etnikumú és nyelvű vidéken, mint az egykori Felföld, amely megnevezést Kiss Gy. Csaba okkal részesíti előnyben a közhasználatú, de a szlovákság többnyire akaratlan lekicsinylését is magában hordó Felvidékkal szemben.

Nem pusztán magáról az írt és beszélt nyelvről van itt szó, hanem a történelemben, kultúrában kifejeződő kódokról, reflexekről is. Amire azért is figyelniünk kell, mert ahogyan Emil Boleslav Lukáč ürügyén mondja: „a szlovák irodalom 20. századi klasszikusa, s része a mi kulturális örökségünknek”. Ez pedig más összefüggésekben is modell lehet. Nem kevesebbet jelent ugyanis, hogy regionális egymásra utaltságunkban meg kell (újra kell?) tanulnunk, hogy ne a *mi* és az *ők* dimenzióban gondolkodjunk, hanem fölismerjük: mindannyian *mi* vagyunk. Egy olyan, még békeidőben is működő szorításban élünk, ahol mindig alapvető érték a szellemi, sajnos némely időszakokban a fizikai bátorság. A közép-európaiság egyik alapélménye, hogy az itt élőknek szerencsésebb időkben csak az egzisztenciájukat, máskor akár az életüket is kockáztatva kellett szembeszállni a nemzetük (népük és kultúrájuk) elpusztítására, elnyomására vagy elfelejtetésére készülő, személyes és közösségi szabadságukat fenyegető erővel.

Ami az ellenállást illeti, ez természetesen a Kiss Gy. Csaba legfőbb vonzalmát jelentő lengyeleket jellemzi elsősorban. Ezért hozza fel az emberi nagyságra példának Wactaw Felczakot, aki egyaránt volt a Gestapo és az NKVD célkeresztjében. Azt talán le sem kellene, de ma már mégis le kell írni, hogy elsőrendű érték a kimagasló tudás, akár kutatókról, akár alkotókról van szó, ami persze tehetség nélkül nem mindig ér sokat. Illyés Gyula úgy gondolta, hogy a magyarság, a nemzet kérdése olyan elképesztően bonyolult, hogy igazából csak zseniknek lenne szabad foglalkozniuk vele. Kevésbé kiélezetten, de rokon Kiss Gy. Csaba véleménye is, aki (a szlovén történész, Peter Vodopivec bemutatásakor) ezt az utópisztikus elvárást kiterjesztve fogalmaz: „a mi tájainkon csak hasonló józansággal és – persze – fölkészültséggel volna szabad nemzet és nacionalizmus tárgyában véleményt mondani”.

A kisportrék modelljei közül többel magam is találkoztam, még többjük műveit magam is olvastam. E személyes és szellemi találkozások alkalmával mindig azt éreztem, amit ez a kisportrészorozat sugároz: hogy összetartozunk. Amiként Kiss Gy. Csabához hasonlóan érezhetünk sokan abban is, amit egyik kedves lengyel ismerősével kapcsolatosan mond ki: „úgy éreztem..., magyar szakosként ahhoz a furcsa konspirációhoz csatlakozott, amelyet szokás magyar nyelvnek nevezni”. Nos, közép-európainak lenni valamiképpen ugyanilyen „furcsa konspiráció”. Nemcsak a latin nyelv reminiscenciái miatt, korunkban leginkább azért, mert (ahogyan erről már esett szó korábban is) ez a régió

volt az, amely kitörölhetetlenül megszenvedte mindkét totalitárius rendszer borzalmait. Ezzel kapcsolatosan Czesław Miłosz idézi a szerző, aki, mint írja, szívesen beszélt „a közép-európaiságról, a Róma és Bizánc határvidékén kibontakozó sajátos kulturális modellről, amelyet szerinte oly kevésbé ismernek az európai civilizáció nagy központjaiban”, és „kifejtette tézisét a két totalitáriánizmus tapasztalatával bíró kontinensrész sajátos közölnivalójáról. A mi térségünk – magyarázta – más utat járt be századunkban [a 20.-ban], mint a Nyugat, nem merülhetett el a nihilizmusban, egyszerűen nem tehetette meg, mert az elnyomás közösségi reflexiókra kényszerítette. Hogy jó volt ez vagy rossz, értelmetlen kérdés, adottságnak kell tekinteni.” Valóban: két agresszív zsarnokság hatalmi törekvéseinek következményeként Közép-Európa nemcsak szellemi értelemben szenvedett sokat, nemcsak népessége pótolhatatlan, jellemzően polgári és értelmiségi tömegeit veszítette el általuk, mert vagy elpusztították, vagy elűzték őket. Ez a rossz kívülről szakadt az itt élőkre (amin nem változtat, hogy mennyi kollaboráns vagy alanyi jogon gazember vett részt a diktatúrák kiszolgálásában és támogatásában). A túlnyomó többségnek azonban a szenvedés és a megalázottság jutott. Németh László „tejtestvéreknek” tartotta az itt élőket, a 20. századi történelem okán sebtestvérek is lettünk (még ha a sebekből a lengyeleknek és nekünk, magyaroknak több jutott is, mint másnak). De mint minden rosszból, nagyon sokat tanulhattunk is megpróbáltatásainkból. Megerősítette bennünk, amit Közép-Európa történelméből amúgy is illett tudnunk, hogy sebet nemcsak kapni, hanem adni is súlyos következményekkel jár. És megtanulhattuk, hogy az itteni népek kisebbek annál, mintsem maguktól igazi diktatúrákat építsenek. Vagyis sorsuk hosszabb távon nemcsak egymásra utalja, hanem demokráciára is ítélte őket-minket. Más kérdés, hogy mit tudunk kezdeni ezzel az ítélettel: de minden másnál határozottabban arra tanít, hogy önrendelkezési harcaink, nemzeti törekvéseink, patriotizmusunk csak akkor lehetett sikeres, ha a magunk építését és nem mások alávetését célozta. Kiss Gy. Csaba közép-európaisága és e körben megélt találkozásai ismételt és nyomatékosan figyelmeztetnek erre. (Nap, 2018)

